

КУШНІРЕНКО О. Г.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-8>**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ПРАВА ЛЮДИНИ
НА ДОСТАТНІЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ
В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ**

У статті зроблена спроба проаналізувати міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя. В історичному аспекті досліджується проблема визнання соціальних прав, в тому числі і право на необхідний життєвий рівень. Загальна Декларація прав людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права по суті стали еталоном і найбільш вагомими міжнародно-правовими актами в сфері закріплення соціальних прав. Доводиться, що забезпечення достатнього та гідного рівня життя та його покращення є головною метою багатьох міжнародних актів, які стосуються питань захисту соціальних прав людини. Зроблено висновок, що обсяг та складові елементи права на достатній життєвий рівень, які закріплені в Загальній Декларації та Міжнародному пакті, не співпадають. Міжнародний пакт містить такий складник права на достатній життєвий рівень, як право не зазнавати голоду. Аналізується Декларація прав дитини 1959 р., в якій право на достатній життєвий рівень хоч і закріплено опосередковано, але її положення стосується передусім держав з низьким рівнем розвитку, де проблема дитячої смертності, а отже й виживання дітей, стоїть досить гостро. Окремо підкреслюється, що право людини на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на розвиток, оскільки людина повинна мати можливість не лише відновити свої психофізичні, фізіологічні та духовні сили, а й забезпечити сталий всебічний розвиток особистості. Зазначається, що визнання міжнародним співтовариством права на розвиток відбувається досить складно, постійно наштовхуючись на нерозуміння проблеми та різноманітні перешкоди. Незважаючи на те, що Конституція України закріплює право кожної людини на достатній життєвий рівень, така норма не повною мірою відповідає міжнародним актам, багато в чому є декларативною для багатьох людей. Є реальні загрози реалізації права громадян на достатній життєвий рівень, пов'язані із незавершеністю в Україні економічної, політичної та інших реформ. Вказується на необхідність подальшого вдосконалення українського законодавства та його імплементації в соціальній політиці.

Ключові слова: Соціальна держава, міжнародно-правові стандарти, соціальна політика, соціальні права, достатній рівень життя.

The article deals with an attempt to analyse international and legal standards of human rights to a sufficient standard of living. Historically, the problem of recognition of social rights, including the right to a standard of living, is investigated. The Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights have, in fact, become the benchmark and most important international and legal acts in the sphere of consolidation of social rights.



It is argued that the provision of a sufficient and dignified standard of living and its improvement is the main goal of many international acts dealing with the protection of human rights. It is concluded that the scope and constituent elements of the right to a sufficient standard of living, which are enshrined in the Universal Declaration and the International Covenant, do not coincide. The International Covenant contains such a component of the right to a sufficient standard of living as the right not to starve. The Declaration of the Rights of the Child of 1959 is analysed, in which the right to a decent standard of living although indirectly enshrined, but its provision applies primarily to the countries with low levels of development, where the problem of infant mortality, and therefore the survival of children, is quite acute. It is emphasized that the right to a sufficient standard of living is closely linked to the right to development, since a person must be able not only to restore his psychophysical, physiological and spiritual powers, but also to ensure the sustainable development of the personality.

It is noted that the recognition of the international community of the right to development is quite difficult, constantly encountering misunderstandings of the problem and various obstacles. Although the Constitution of Ukraine enshrines the right of every person to a sufficient standard of living, such a norm does not fully comply with international acts, in many respects it is declaratory for many people. There are real threats to the realization of the right of citizens to a sufficient standard of living due to the incompleteness of economic, political and other reforms in Ukraine. The need for further improvement of Ukrainian legislation and its implementation in social policy is pointed out.

Key words: *Social state, international and legal standards, social policy, social rights, sufficient standard of living.*

Вступ. Проблема забезпечення прав людини в сучасному світі має важливе міжнародно-правове значення і набуває планетарного характеру. Саме тому ця проблема продовжує залишатися актуальною, незважаючи на численні наукові дослідження зарубіжних [1] і вітчизняних [2] вчених з цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження міжнародно-правових стандартів права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України.

Результати дослідження. Віддаючи належне науковій значущості праць вищевказаних вчених, водночас хочемо відмітити, що вплив міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення права людини на достатній життєвий рівень є не досить дослідженим. Це право закріплене в ст. 48 Конституції України в досить лаконічній формі: «Кожен має право на достатній рівень для себе і своєї сім'ї, що вимагає достатнє харчування, одяг, житло» [3]. Дослідженню цього конституційного права присвячене досить цікава дисертаційна робота В.В. Мацюкіна «Право громадян України на достатній життєвий рівень» [4], в якій він торкається зазначеної проблеми, а тому в нашій статті ми ставимо перед собою мету більш глибоко проаналізувати, як саме в соціальній політиці України імплементуються міжнародно-правові стандарти, що стосуються права людини на достатній життєвий рівень.

У цьому аспекті зробимо невеликий екскурс в історію, щоб краще зрозуміти, як утворювалися відповідні міжнародно-правові стандарти в указаній сфері.

Після другої світової війни, під час якої мали місце небачені до того часу масові порушення природних, невіддільних прав та свобод людини, відверте нехтування основоположного права людини – права на життя, міжнародна спільнота усвідомила всю актуальність створення таких правозахисних механізмів, які б унеможливили повторення подібних жахів. Визначальним кроком у цьому напрямку стало створення в 1945 році Організації Об'єднаних Націй, в результаті діяльності якої було прийнято низку міжнародно-правових актів, які на найвищому міжнародно-правовому рівні закріпили міжнародні стандарти в галузі прав



людини: Загальну Декларацію прав людини (10 грудня 1948 р.), Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права (16 грудня 1966 р.), Міжнародний Пакт про соціальні, економічні та культурні права (16 грудня 1966 р.).

Необхідність та важливість міжнародно-правового закріплення соціальних прав громадян, в тому числі права на достатній життєвий рівень, була усвідомлена міжнародною спільнотою ще під час утворення Організації Об'єднаних Націй. І вже в Преамбулі Статуту ООН держави-засновниці заявили про свою рішучість «...сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя в умовах більшої свободи» [5]. Однак у зв'язку з численними протиріччями між державами до самого тексту Статуту соціальні права не потрапили. І лише в Загальній Декларації прав людини фактично вперше в історії в універсальному міжнародному документі були проголошені соціальні права людини, в тому числі право на необхідний життєвий рівень. Стаття 25 Загальної Декларації закріпила, що «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримки здоров'я та добробуту її самої і її сім'ї, та право на забезпечення у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншої випадкової втрати засобів для існування з незалежних від неї обставин» [6].

Як зазначають дослідники, незважаючи на свій політичний характер, Загальна декларація прав людини за своїм міжнародним значенням та впливом як на міжнародні, так і на внутрідержавні правові системи та суспільні процеси є «документом величезного значення, який виступає у своїй сфері як совість світу та еталон, на основі якого можуть бути змінені позиції суспільств та держав» [7, с. 80]. При цьому важливо зазначити, що положення Загальної Декларації прав людини стали в практиці держав сприйматися як звичайно-правові еталони, відповідно до яких слід встановлювати національне законодавство.

Водночас найбільш вагомим міжнародно-правовим актом у сфері закріплення соціальних прав став Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. Відповідно до статті 11 Пакту держави-учасниці визнали:

«1. Право кожного на достатній життєвий рівень для нього та його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло, і на безперервне покращення умов життя.

2. Держави-учасниці цього Пакту, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів в індивідуальному порядку та в порядку міжнародного співробітництва, включаючи проведення конкретних програм для того, щоб:

а) покращувати методи виробництва, збереження та розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних та наукових знань, поширення знань про принципи харчування та удосконалення і реформування аграрних систем таким чином, щоб досягти найбільш ефективного освоєння та використання природних ресурсів;

б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн як імпортуючих, так і експортуючих харчові продукти» [7, с. 111–112].

Отже, відповідно до положень Декларації та Пакту право кожної людини на гідний рівень життя включає в себе наступні елементи:

1) право на здійснення прав, необхідних для підтримки його гідності та для вільного розвитку його особистості в економічній, соціальній і культурній галузях (тобто здійснення усього комплексу соціально-економічних та культурних прав);

2) право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримки здоров'я та добробуту його та його сім'ї, включаючи:

- а) право на достатнє харчування;
- б) право на достатній одяг;
- в) право на достатнє житло;
- г) право на медичний догляд;
- д) право на необхідне соціальне обслуговування;



е) право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншої випадкової втрати засобів для існування з незалежних від її обставин;

3) право на безперервне покращення умов життя;

4) право кожної людини на свободу від голоду, що забезпечується вжиттям державами індивідуальних та колективних заходів щодо удосконалення виробництва, розподілу та споживання продуктів харчування [7, с. 111–112].

Учасники цього Пакту взяли на себе зобов'язання поступово здійснювати положення Пакту: «Кожна держава зобов'язується в індивідуальному порядку та в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній та технічній галузях, вжити заходів в максимальних межах наявних ресурсів для того, щоб забезпечити поступове здійснення прав, що визнаються в даному Пакті усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів». Тобто держави, які підписали та ратифікували Міжнародний Пакт про соціальні, економічні та культурні права, взяли на себе зобов'язання створити ефективну законодавчу базу для найбільш повного та всебічного забезпечення економічних, соціальних та культурних прав.

Безумовно виникають питання відносно юридичної сили положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Навряд чи можна погодитись з позицією тих вчених, які вважають, що Міжнародний Пакт про соціальні, економічні та культурні права не закріплює чітких юридичних зобов'язань для держав-учасниць [8].

Край цим дискусіям було покладено в 1986 році в Лімбурзькому університеті (Голландія), де провідні експерти з різних держав світу, що зібралися для вирішення питання про природу та міру юридичних обов'язків, прийнятих на себе державами – учасницями Пакту, дійшли таких висновків:

1. Усі права та свободи людини, включаючи соціальні права, є нероздільними та взаємопов'язаними і складають невіддільну частину міжнародного права;

2. Пакт покладає юридичні зобов'язання на держави-учасниці. Вони повинні негайно вжити необхідних заходів, включаючи законодавчі та адміністративні, для здійснення закріплених в ньому прав та забезпечення кожного правом на судовий захист соціально-економічних прав;

3. Держави – учасниці Пакту, незалежно від рівня їх економічного розвитку, зобов'язані забезпечити соціально-економічні і культурні права для усіх, хоча б у мінімальному обсязі.

4. Держави-учасниці зобов'язані забезпечувати мінімум прожиткових прав незалежно від рівня економічного розвитку відповідної країни.

Важливо пам'ятати, що соціальні права людини – це багатомірне та багаторівневе правове явище, а самі соціальні норми в сфері міжнародно-правових відносин є предметом регулювання як міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права.

У рамках міжнародного публічного права ці норми знаходять своє застосування в більшості його галузей.

Не викликає сумніву, що забезпечення гідного рівня життя та його покращення – головна мета багатьох міжнародних актів, які стосуються питань захисту соціальних прав людини. Так, наприклад, в Конвенції МОП № 117 (1962 р.) «Про головні цілі та норми соціальної політики» зазначається, що під час встановлення прожиткового мінімуму повинні прийматися до уваги такі головні потреби сімей робітників, як продукти харчування та їх калорійність, житло, одяг, медичне обслуговування та освіта (ст. 5) [9].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Саме тому міжнародно-правові норми, які закріплюють права людини в соціальній та економічній сферах і прямо чи опосередковано впливають на досягнення достатнього життєвого рівня, є структурним елементом механізму забезпечення права людини на достатній життєвий рівень.



Право на достатній життєвий рівень передбачено у ст. 25 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини» [10, с. 22–23].

Відповідно до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року держави, які беруть участь у цьому пакті, «визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя» [10, с. 29]. Держави-учасниці зобов'язалися «вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, заснованого на вільній згоді» [10, с. 29].

На підставі вищевказаного можна зробити висновок, що співставлення, порівняння та аналіз змісту норм, що закріплені у ст. 25 Загальної декларації прав людини та у ч. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, дає підстави для твердження про те, що обсяг та складові елементи права на достатній життєвий рівень не співпадають. Розробники Загальної декларації прав людини більш широко розуміли це право і включили до нього, крім права на харчування, одяг і житло, ще й медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування за певних умов та обставин. Тобто у Загальній декларації прав людини міститься п'ять складових елементів достатнього життєвого рівня та шість випадків, коли у людини виникає право на забезпечення такого рівня в разі втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини (безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку). Причому усі ці складники мають самостійне значення, і саме тому забезпечення потреби хоча б у одному з цих елементів нижче встановленого мінімуму зводить нанівець усі зусилля й не може компенсуватися за рахунок інших складників навіть тоді, коли мінімальні потреби в їх задоволенні значно перевищено. Тобто не можна вважати достатнім рівень тієї людини, яка, наприклад, не має житла й не в змозі його орендувати чи укласти договір найму житла через обмеженість доходу.

Разом з тим у ч. 2 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року йдеться про такий складник права на достатній життєвий рівень, як право не зазнавати голоду. У ній, зокрема, зазначається, що «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б включали проведення конкретних програм для того, щоб: а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів; б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн як імпортуючих, так і експортуючих продукти». [10, с. 29]. Отже, для забезпечення права громадян на достатній рівень держави мають піклуватися про розвиток аграрного та переробного виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Саме в аспекті забезпечення права на достатній життєвий рівень сформульовано принцип 2 Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 року, згідно з яким «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечено спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно і у соціальному відношенні здоровою і нормальним шляхом та в умовах свободи й гідності. Під час ухвалення з цією метою законів головним міркуванням повинно бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [11]. У ст. 6 Конвенції про права дитини, присвяченій переліку закріпленню права дитини на життя, зазначається, що «держави-учасниці забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини» [12].



У зазначеному положенні опосередковано закріплено право на достатній життєвий рівень, оскільки без його забезпечення неможливо створити умови для виживання дітей і їхнього здорового розвитку. Це положення стосується перш за все держав з низьким рівнем розвитку, де проблема дитячої смертності (в тому числі смертності немовлят), а отже й виживання дітей, стоїть досить гостро. Разом з тим це питання стосується й усіх інших держав (в тому числі високорозвинених), адже добре відомими є окремі випадки брутального обмеження доступу дітей до засобів існування, штучного створення нелюдських умов проживання та навіть їх нещадної експлуатації.

Право особи на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на розвиток, оскільки соціальна цінність та значущість права на достатній життєвий рівень полягає перш за все у створенні умов не лише для простого відтворення психофізичних, фізіологічних та духовних сил, а й у забезпеченні сталого всебічного розвитку особистості. Проте визнання міжнародним співтовариством права на розвиток відбувалося дуже складно, протягом тривалого часу, постійно наштовхуючись на нерозуміння та різноманітні перешкоди. На нашу думку, слід визнати право на розвиток однією з обов'язкових складових частин (елементів) права особи на достатній життєвий рівень. Тим самим уже на конституційному рівні буде підкреслено, що життєвий рівень, умови для досягнення якого має забезпечити держава та її установи, повинен бути достатнім не для простого існування чи виживання, а саме для розвитку особистості людини та членів її сім'ї. Важливим аргументом саме на користь такої пропозиції має стати необхідність узгодження та використання приписів різних нормативно-правових актів і, зокрема, підходу, запропонованому у Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. У ст. 8 вказаного Закону закріплено право на достатній життєвий рівень: «Кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку» [13].

Разом з тим зовсім інша ситуація виникає тоді, коли людина свідомо відмовляється від розвитку своєї особистості й своїми діями або бездіяльністю за наявності реальних можливостей ставить себе у скрутне становище та навіть за межу малозабезпеченості. Іншими словами, виштовхує себе на межу виживання, й ризик втрати здоров'я або навіть життя у такому випадку є досить високим. Йдеться про осіб, вражених алкоголізмом, наркоманією, токсикоманією тощо. Зрозуміло, що без лікування зазначених хвороб усі зусилля держави та її установ щодо забезпечення такій людині належних умов для реалізації права особи на достатній життєвий рівень скоріше за все виявляться марними. Але як, наприклад, бути у тому разі, коли особа не є ураженою певною хворобою і не потребує лікування, але у зв'язку з особливостями свого психологічного типу чи складу індивідуальності (тобто байдуже) ставиться до власного рівня добробуту (іншими словами — до власного рівня життя) і саме своєю бездіяльністю, негативністю (тобто через апатію, депресію, байдуже ставлення до власного майбутнього тощо) спричиняє або навіть сприяє поступовій деградації та руйнації особистості? З одного боку, це її (такої людини) особиста справа, оскільки законодавство лише надає право як можливість вибору певного варіанта поведінки, але воно не може зобов'язати усіх прагнути до досягнення найвищих чи хоча б достатніх стандартів життя, тобто досягнення певного життєвого рівня, гідного цивілізованої особистості та адекватної рівню розвитку людської цивілізації. Це так само, як держава чи громадські організації не можуть (та й не мають на це права) зобов'язати усіх бути щасливими чи усіх членів суспільства зобов'язати укласти шлюб або обов'язково сповідувати хоча б якусь релігію. З іншого боку, суспільство й держава не можуть байдуже спостерігати як особа свідомо руйнує свою особистість та своєю бездіяльністю знижує власний, набутий раніше рівень життя та рівень життя членів своєї сім'ї.

Висновки. Аналіз відповідного українського законодавства дає підстави вважати, що в цілому воно відповідає міжнародному праву, хоча, звісно, потребує подальшого вдосконалення. В той же час є серйозні проблеми, пов'язані із незавершеністю в Україні політичних, економічних та інших реформ, які відбуваються і повільно, і багато в чому непослідовно. Нереформована економічна система виступає однією із головних загроз реалізації права



громадян України на достатній життєвий рівень. Не слід недооцінювати і зовнішньополітичні відносини України із РФ, які негативно впливають на економічний розвиток України.

Список використаних джерел:

1. Штейн Л. фон История социального движения фронта с 1789 года. Санкт-Петербург : Тит. А.М. Котомика, 1872. 310 с.; Хабермос Ю. Кризис государства благосостояния и истощаемость утопической энергии. Политическая работа. Москва : Прансис, 2005. 368 с.; Оффе К. Демократические институты и моральные ресурсы. Современная политическая теория. Москва : Nota Bene, 2001. с. 204–240; Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и сотворение благоденствия. *Неприкосновенный запас*. 2001. № 2 (16).
2. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 5. С. 57–61; Копейчиков В.В. Соціальна держава як людська цінність, захисник прав людини. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні*. 2000 Ч. 1. С. 62–65; Рабінович П.М. Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 5. С. 90–100; Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: До 10-річчя незалежності України. Київ : Ін-т дежви і права В.М. Корецького ПАНУ ; ІМВ КНУТІЛ, 2000. 600 с.
3. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Мацюкін В.В. Право громадян на достатній життєвий рівень : дисерт. канд. юрид. наук. Харків, 2008 р.
5. Бахин С.В. Всеобщая Декларация 1948: от каталога прав человека к унификации правового статуса личности. *Правоведение*. 1998. № 4. С. 4.
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України від 15.12.2008*, 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103, код акта 45085/2008
7. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. Санкт-петербург : «Юридический центр Пресс», 2003. 404 с.
8. А. Робертсон. Общая теория прав человека. Москва, 1996. С. 439.
9. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117. *Офіційний вісник України від 16.10.2015*, 2015 р., № 80, стор. 15, стаття 2660, код акта 78829/2015
10. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. Упоряд. Ю.К. Качуренко. Київ : Наук. думка, 1992.
11. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. Документ 995_384. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384
12. Международная защита человека. Документы и комментарии. Харьков : Синтекс ЛТД, 1998. 298 с.
13. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

